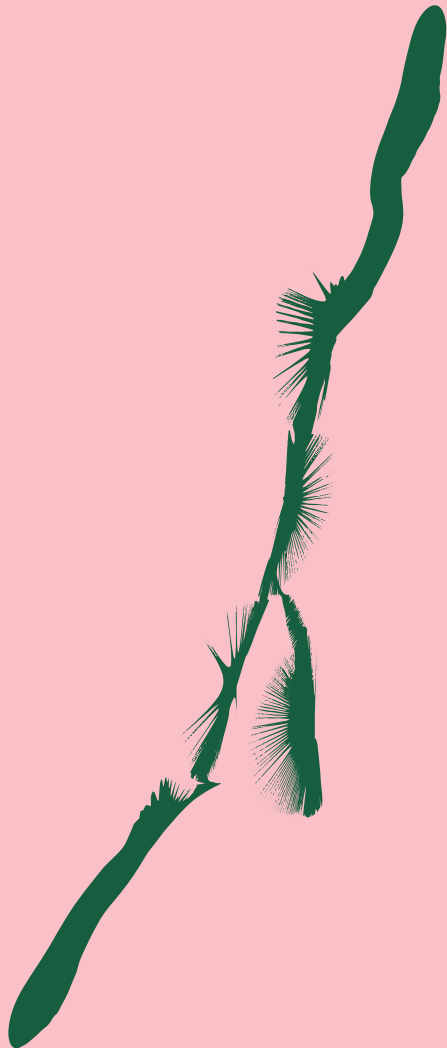

Vitterstigarna: att färdas från moderniteten till förmodernitetens spatial- temporalala ljudvärldar.

TOIVO BURLIN

På vilket sätt har moderniteten, medierna och teknologin förändrat människans uppfattning om musik? Toivo Burlin skriver om en förmodern värld där föreställningar om naturväsendet vittras ljud- och musikuttryck satte sin prägel på de nordsvenska landskapens klingande, spatiala och temporala geografi.

INLEDNING

I dagens västerländska kultur finns en slags *common sense*-uppfattning om vad som är musik, vad som är annat ljud, hur vi lyssnar. Musik är för väldigt många av oss sådant klingande och organiserat material som vi inspelat hör på i hör-lurar, eller på konserter med levande "live"-musik. Kanske tänker någon på musik i upphovsrättslig mening, något man kan "äga" respektive "stjäla". Eller så kanske någon tänker på vad musik förmedlar för budskap: musik som kommunikation; ett slags språk. Vi blir inlärda hur musik och andra ljud definieras och att kunna uppfatta skillnaden mellan dem. Men begreppet, eller konceptet "musik", har genomgått fundamentala förändringar de senaste etthundra åren. Går

vi tillbaka till tiden före grammofonens och radions etablering i de nordiska länderna så upplevde de flesta människor ljud och musik på ett eller flera fundamentalt annorlunda sätt, som också inbegrep naturen.

I norra Norrland i Sverige trodde man långt fram i vår tid på naturväsendet vittra. I många dokument talas det om en månghundraårig interaktion mellan människor och ”vittran” eller vittrorna. Den tog sig påfallande ofta musikaliska och auditiva uttryck: människor hörde vittra sjunga, jojka (”vuolle”) eller spela melodier på instrument och de lärde sig att ta efter dessa. Naturen var ett eget medium, som förmedlade hisnande vackra auditiva upplevelser som den lyssnande människan mindes livet ut. År 1926 beskrev prästen och hembygdsforskaren **Erik Modin** i en bok om folktron i Ångermanland under 1800-talet den starka tron på väsendet vittra, som länge bestod:

Många har sett vittrorna och ännu flera ha hört dem; i skogsbyarna är det väl än i dag högst få, som icke säga sig ha gjort det senare, åtminstone var det så förr i tiden. Och de, som gjort det, är lika vissa i sin tro på ”vittra” som de äro i tron på sin salighet; så har varit förhållandet med många gamla, som jag lärt känna.

Nära tvåhundra år tidigare, 1750, hade **Jonas Moman** i en avhandling vid Uppsala universitet om ”samtida vidskepelse” skrivit om samma väsen, att ”Vetter, vittror” – dessa ord skrevs på svenska i den i övrigt latinska texten – ”finns på olika ställen om natten, (...) sägs manifesteras sig för människorna i en människokropp, må vara en mycket liten sådan, och finna glädje i att förtroligt umgås med dem.”

För inte så länge sedan tyckte sig människor i de nordsvenska landskapen, särskilt i Västerbotten, Lappland och Ångermanland, alltså möta, se och särskilt höra vittra. Interaktionen mellan människor och vittror synes ha uppfattats som rik och varierad. Vittras melodier, som enligt många vittnesmål sjöngs

med märkligt vackra röster eller spelades på ”obegripliga skällor”, eller andra instrument från flöjter till dragspel, finns i många beskrivningar. I skildringar från 1900-talet syns också ensamma vitter-kvinnor dansa till egna melodier som sjungs eller spelas, eller så tar vittra skepnad av ett oväder, en stilig herre i hatt, eller mer ovanligt, ett dånande och tutande tåg. I helt modern tid finns berättat om hur vittra utan lov regelbundet och högljutt lånar någons snöskoter på näterna. Vittrorna uppfattats som individuella och som ett folk eller ”släkte”, som lever under jorden i ett slags spegelrelation med människorna: vittrorna föds, lever och dör och har på många sätt samma behov som människor – men är ändå något av mer andlig natur. De beskrivna upplevelserna av auditiva möten mellan människor och vittra synes ha följt med kulturella och teknologiska skiften och innehållit skrämmande inslag av påtvingade bortföranden, av de påtagligt vackra varelserna, liknande den i modern folketro om icke-mänskliga varelser.

När man idag – i uppteckningar och inspelningar i folklivsarkiv och litteratur från 1700-talet fram till vår egen tid – undersöker källorna till äldre tiders tro på vittror är det några saker som kan slå en uppmärksam lyssnare och läsare. Dels det faktum att folktron var så stark och spridd bland människor i Norrland intill vår samtid, dels det märkvärdigt konkreta i skildringar av möten med vittrorna, men också de påtagligt fysiska aspekterna: samarbeten kring hus- och vägbyggen, hjälp vid förlossningar, jakt och fiske, erotiska möten mellan de två ”folken” samt inte minst kulturutbyte, i form av ljudande, musikaliska signaler i landskapet. Det senare har omnämnts av **Tone Dahlstedt** och **Anna Johnson**, men har sedan inte problematiserats: föreställningarna om musik och de ljud som tillskrevs vittror på vitterstigarna, som vittrorna trafikerade och som uppfattades som fysiska vägar genom landskapet, är inte väl förstärkta. På vitterstigarna kunde märkliga händelser – inte minst auditiva upplevelser – inträffa. Stigarna tycks ha varit

kända av många i en bygd, finns mångfaldigt beskrivna i de berörda landskapen, de är till och med utritade på kartor: förmodligen förmedlades kunskapen om deras utsträckning muntligen, från generation till generation.

Föreställningen om vittrornas stigar framstår som gåtfull, det väcker frågor om hur och varför man trodde på dessa. Vad fyllde detta ”koncept” – jag väljer att kalla det så – egentligen för funktion? Jag ska försöka ge ett slags svar, men vill först betrakta vitterstigen som metafor: stigen kan betraktas som ett kulturhistoriskt fönster, en väg att färdas på, för den som vill upptäcka något om hur det förmoderna skilde sig från det moderna, särskilt i synen på skapandet av ”musikaliska” ljud och de tillhörande auditiva upplevelser, som vi idag kallar musik.

DET MODERNA

Låt mig först ”zooma” ut lite grann, för att titta på den större bilden. Det sägs ofta att moderniteten förändrade människorna och den västerländska kulturen – efterhand även den globala – i grunden. Den brukar beskrivas som en process som tog sin början någonstans under 1500-talet, ocsedan fortsatte som ”vågor”, fram till vår egen tid. Moderniteten är svår att entydigt ringa in, då den handlar om många saker under åtminstone 500 år. Den omfattar genomgripande naturvetenskapliga, humanvetenskapliga, teknologiska, perceptuella och intellektuella förändringar som har med både tids- och rumsuppfattning, upplysning och vad som beskrivits som ”avförtrollning” av verkligheten att göra.

En av de kulturyttringar som formades och förändrades med moderniteten är det som vi idag kallar ”musik”. En del tyder på att begreppet, som det förstås idag, faktiskt väsentligen är en konstruktion i moderniteten. ”Musik” har under 1900-talet utvecklats till ett paraplybegrepp, för ett flertal möjligen närbesläktade mänskliga aktiviteter och medieformer, som har med ljudskapande och -upplevelser att göra. Till detta hör också en begreppsapparat och en musikeste-

tisk ”diskurs” som kommer från den ”klassiska” konstmusiken, som också utgått från moderniteten som process. Denna diskurs har blivit normativ och har osynliggjort att det har funnits annorlunda konceptualiseringar; sätt att förstå den auditiva verkligheten, som inte nödvändigtvis har klätts i ord och blivit handfasta begrepp.

Vår tids homogena musik-begrepp bygger sålunda på en omfattande civilisatorisk utveckling från något *heterogent* innan den etablerades i kulturen i stort. Om vi backar lite till ”modernitetens gryning”, så är det välkänt att begreppet ”musik” dyker upp i svenska språket först under 1500-talet, före dess saknas det. Inom det lärda latinets värld, kyrkan och universiteten, var ”musik” en del av *Artes liberales*, en rent teoretisk, matematisk disciplin. Utövande ”musiker” var snarare ”läkare” eller ”gycklare” med låg social status. Deras verksamhet befann sig i närheten av prostituerades och kriminellas verksamheter (man kan tänka på skildringen av det resande teatersällskapet i Bergman-filmen *Det sjunde inseglet* för att få en god bild av statusen).

Musik som praktiskt ljudhantverk, skilt från andra ”konstarter”, dyker upp med moderniteten. En från vår utgångspunkt helt modern västerländsk uppfattning om vad musik är etablerades först från 1700-talet med professionella musiker, tonsättare, upphovsrättsöverenskommelser, konserthus, med mera. Musik som en subjektiv (men ”universell”) tonsättar-konstart med samma status som måleri, arkitektur och litteratur etablerades först under 1800-talet. Trots denna sena utveckling synes många bitar som vi idag tar för givna ha fallit på plats för bara 100–150 år sedan – exempelvis den upphovsrättsliga idén att musik kan ägas. Tonsättarnas och musikförläggarnas möjligheter att tjäna pengar på musik ökade i det framväxande industrikapitalistiska samhället genom nottryck och inspelad musik: med *fonografen* från 1870-talet blev detta möjligt och när därtill från decennierna före och efter år 1900 även *massproducerad och globalt distribuerad musik* på grammofonskivor spreds över världen kom

teknologin starkt att påverka all musik. Först var tanken på att sälja inspelad musik underlig för professionella musiker och tonsättare: musik var mer en händelse, nu, som teater, än ett objekt. Men snart ändrades synen. Grammfonskivan, tillsammans med radion och televisionen, bidrog till att utforma de moderna föreställningarna om musikskapandet och -lyssnandet. Medieburen musik gav nya lyssnarsensationer, men kritiserades också för att ha plockats ur sitt sammanhang. Radions utsändning gjorde Beethovens femte symfoni till en *fetisch*, men förmedlade inte det äkta verket, som var gjort för konsertsalen, tyckte exempelvis musikfilosofen **Theodor W. Adorno** på 1940-talet.

ETT FÖRMODERNT LJUD/"MUSIK"-KONCEPT: VITTRAS LJUDANDE STIGAR

Hur upplevde och tänkte bondebefolkningen i Norrland för etthundra eller etthundrafemtio år sedan, före radion och grammfonen, om auditiva och musikaliska upplevelser ute i naturen? Hur kan man förstå föreställningen om vittrornas stigar och relationen mellan dem och ljudupplevelserna, i relation till ett förmodernt lyssnande?

Jag ska utveckla mitt resonemang lite närmare, genom att diskutera "vittras musik" som den uppfattades och framträder i källorna. Som idékomplex passar det dåligt in i etablerade kategorier av musik, åtminstone i ett nordiskt perspektiv. Det kan däremot bättre sättas i ett begripligt sammanhang utifrån den teori om *acoustemology* som antropologen **Steven Feld** utvecklat i sitt fältarbete på Papua Nya Guinea. Med det perspektivet, så ingår människan i "förmoderna" kulturer – som den norrländska i slutet av 1800-talet före järnvägens ankomst väsentligen var – i en relationell ljudvärld med naturen och dess varelser; naturliga och övernaturliga. Fåglarna och deras läten, till exempel, är inte "djur", utan snarare "det förflutnas eller förfädernas ekon". Naturen är besjälad och med makt på ett sätt som är svårt att relatera till för den moderna människ-

an. Ljud uppfattas inte akustiskt, vilket man inte har kunskap om, utan som något andligt eller övernaturligt. Mycket tyder på, att det finns en sådan förmodern dimension i tron på vittrorna och deras ljudande stigar. Tron hade också en direkt parallell hos grannarna samerna där det ända in på 1900-talet fanns en tro på folket *sájva*, som de själva likställde med vittra – knutna till sjöar och berg dit de ansågs ha "nedkastats". *Sájva* var relaterat till dödsriket och förfäderna, tidigare till nådernas schamanistiska, kultiska verksamhet. Även svensk- och finskspråkiga bönders förhållande till vittrorna präglades av stora doser magi, om än inte schamanism, för att exempelvis skydda kreaturen. Det gjordes med prepareringar av koskällor, mjölk och metall som offrades till vittra, liksom de rösen av sten och "vitterkors" (svastikor av grenar) som lades vid vitterstigarna för att binda dem dit.

Det förmoderna "koncept", som går att ana i källorna, kan skisseras så här: ljud av särskilt musikaliskt slag, som melodier och vackra klanger, kom *från naturen och dess väsen* snarare än människornas fantasi – människan var inte skapare utan mottagare. Ljudmiljön, "musiken" och vittrornas stigar, bildar ett "acoustemologiskt" koncept: det var ett spatialt-temporalt rum, där den normala verkligheten på något sätt upphörde, där man kunde motta melodier och ljudupplevelser, som inte var av denna värld. Vid detta gränsområde möttes olika dikotomier: övernaturligt och naturligt, kvinnligt och manligt, natur och kultur, visuella intryck kontra ljud och musik-upplevelser, liksom bra och dåligt väder – vittra ger ofta sådana förbud. Detta "koncept" är hypotetiskt: det återfinns inte som sådant i källorna. Men utifrån de många uppgifter som finns sparade är det rimligt att göra en tolkning i den riktningen, då det sammanfattar ett tydligt kulturellt mönster, insamlat över ett stort geografiskt område. Ett illustrativt exempel är följande skildring, upptecknat 1935 i Västerbotten. Det inbegriper både ett möte mellan människa (man) och vittra (kvinna), märkliga ljud och ett påföljande väderomslag:

En afton för omkring trettio år sedan såg jag "vittra". Jag var den tiden i skogsarbete i Hälsingland. När jag en afton gick hem från arbetet, hörde jag någonting. Som en skallra lät det. Innan jag hann tänka stod en kvinna framför mej. Hon såg skarpt på mej, men fortsatte efter stigen. Jag blev först rädd, men så fick jag mod och gick fram till henne. Hon lyfte handen som till tecken att jag skulle avlägsna mig. Jag var dock ej rädd utan jag fortsatte att gå bredvid henne. Hon tog då en käpp, vände sig mot mig och höjde käppen, som om hon tänkte slå till mig. Jag blev rädd och började läsa bönen "Fadervår" som jag hade hört vara bra mot sån't där otyg. Innan jag hann se mig om var hon försvunnen. Jag hörde bara ett pinglande, som av skällor, efter henne. Jag hann ej gå många steg för rän det började hällregna. Detta tyckte jag var konstigt, ty det hade ej sett regnigt ut på himmelen. Jag tror att det rådde "vittra" för, å att det var "vittra", de är jag säker på!

De skriftliga uppteckningarna och ljudinspelningarna som handlar om vittrorna och deras paranormala geografi kan delas upp i två huvudtyper av auditiva upplevelser. För det första, ljud av vittrorna som sociala varelser. Lyssnaren hörde dem tala, skrika, knuffas och bråka på ett nästan mänskligt sätt. För det andra, ljudupplevelser av vittrorna som kommunikativa musikskapare. Man hörde då vackra melodiska sånger med texter, eller röster (ofta i form av kulning eller kókning, vokala uttryckssätt inom nordisk fäbodmusik) eller melodier spelade på musikinstrument, från flöjter till dragspel. Påtagligt ofta omnämnda är skällor, av okända former och storlekar, stämde i olika skalor, som lät främmande, men vackert. I båda huvudtyperna av ljud ovan har lyssnaren haft sin upplevelse ute i naturen: på ett berg, vid sidan av en sjö eller tjärn, i skogen, vid en vitterstig. Både män, kvinnor och barn fanns bland "lyssnarna" och ljudupplevelserna tycks ha uppstått i situationer som varit hemtama: att man hört något vid fiske, jakt eller när man varit ute

som "getare" (herde) i skogen eller på fäboden, är typiskt i beskrivningarna. "Vittras musik", om det nu går att enkelt kalla den så, har i allmänhet uppfattats som stark och vacker, emellanåt med kromatik och dissonanser, därmed olik människornas melodier, överhuvudtaget avancerad och gripande för lyssnaren.

RADION, TELEFONIN OCH ELEKTRICITETEN – VITTRORNA GER SIG AV

Vad var det som glömdes bort när modernitetens processer sköljde över civilisationen? Äldre synsätt på ljud och "musik" – som kommunikation mellan människor, djur och naturväsenden som vittra i naturen – försvann. I bästa fall finns dessa kvar som spår; som långa pauser eller antydningar från informanter i folkminnesinspelningar. Brytningen skedde inom några få decennier. För samtidigt som modernismen slog genom inom konstmusiken under 1920- och 30-talen och en internationell populärmusikindustri med **Tin Pan Alley** som utgångspunkt blomstrade, fanns denna annorlunda auditiva och "musikaliska" verklighetsuppfattning kvar "runt knuten". I dokument i arkiven från mitten av 1900-talet anas spåren av något fortfarande levande i människors medvetande: tron på vittrorna vars sakrosankta stigar genom landskapet kopplades till vackra melodier och auditiva upplevelser utan synbar källa – och upphovsperson. Det gick att lära sig, nedteckna och själv sjunga dessa melodier – men om det var du själv, vittrorna eller ni tillsammans som skapat melodin, spelade knappast någon roll.

Vittra tyckte däremot, av allt att döma, inte om den framträngande moderniteten som med järnväg, elektricitet och telefoni snart nådde överallt. Ungefär samtidigt som Adorno funderade på mediernas inverkan på högkulturen, fick i Örträsk i södra Lappland vittrorna – som brukade sjunga och spela så människor hörde – enligt flera vittnesmål nog av nymodigheterna. De gav sig av västerut (detta gör vittra ofta), med buller och

bång – detta både hörde och såg folk – när radion och elektriciteten alltmer ”förorenade” etern. Det tycks i alla fall ha varit en allmän mening bland befolkningen. Tron på vittrorna mattades under mitten av 1900-talet av väsentligt, men försvann därmed inte helt. Här är några röster som visar detta, inspelade av Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå i slutet av 1970- och början av 1980-talet:

Nä nog finns vittra än idag, men hon torde ha flytt för civilisationen... Dem har väl visst inte hunnit utreda vad vittra är för någonting egentligen, det tror jag int... en andeörelse, som försvann och visade sig...

Vittra det var ju andeväsen som fanns ute i markerna, och som dom har sett, sanningsenliga människor sett ända in på fyrtiotalet här, en kvinna som bodde här uppe på Vilan en kilometer från byn såg ett helt vitterfölje, med kor och allt på snön, som gav sig iväg, så det vet man inte vad man ska säga om (...). Vittra var andeväsen som bodde på jorden likaväl som människorna, de var inget illavarslande. En natursak, väsen som levde här men var synliga bara ibland.

Vetenskapen säger att när det blir förtätt bebyggt då försvinner dem...

När moderniteten förändrade det norrländska bondesamhället fungerade helt enkelt inte folktrons ”acoustemologiska” geografi längre. Det var inte bara vittrorna som legendväsen som försvann, utan även de konkreta föreställningarna om deras stigar och de ljudupplevelser man kunde ha där. Det skisserade acoustemologiska konceptet fyllde en funktion i sitt agrara sammanhang, men var helt oförenligt med verklig modernitet, särskilt i dess elektriska och högteknologiska skepnader grammfonen, radion och telefonen. Ett modernt koncept för det ljudande och musikaliska – där människan var en skapande aktör, men där lyssnandet skedde framför radioapparaten

i hemmet, snarare än i skogen – höll på att formas.

Nordiska musikarkeologer och -antropologer som **Timo Leisiö**, **Gjermund Kolltveit** och **Cajsa S. Lund** har visat att musikbegreppet – eller konceptet – i modern form etablerades förbluffande sent utanför den elit som arbetade professionellt med musik och hade nytta av det, genom att exempelvis hävda upphovsrätt till inkomstbringande ”verk”. Först med den gemensamma folkskolan och radion slog det definitivt genom. Men i början av 1920-talet saknade troligen stora delar av bondebefolkningen i Norden föreställningar om ”musik” i den mer generella mening som idag läggs i begreppet. Man kunde ha ord för ”sjunga” eller ”koka”, ”spela flöjt”, ”spela kantele”, ”jojka”, men att detta hörde ihop med varandra som delaktiviteter, var ”musik”, var knappast en spridd föreställning. Samtidigt samverkade modernitetens hårda sida, i form av teknologier och industriell massproduktion, med en mjukare, kulturell modernitet med nya sätt att vara modernt mänsklig på, i att omgestalta kulturen. Sammantaget resulterade det i ett fullständigt nytt slags samhälle i de nordiska länderna, där även jordbruket sattes på undantag eller radikalt moderniserades. Förutsättningarna för folkkulturens förmoderna acoustemologiska koncept hade därmed förändrats i grunden: det gick knappt längre att minnas tidigare generationers föreställningar om vittrornas ljudande stigar, när man istället mer bekvämt och mindre skrämmande kunde lyssna på musik i sin Hi-fi-stereo, som **Alf Björnberg** har skrivit om. Men inte riktigt alla av de gamla föreställningarna suddades ut: än idag, övervuxna och nästan helt glömda, går fortfarande vittrornas stigar i landskapet. Kanske går de att återfinna? De är, kan man säga, en tyst påminnelse om vad människor en gång trodde på och som, med vissa fantomsmärtor, försvann ”västerut”; undan modernitetens medier.

Björnberg, Alf (2020). *En trovärdig illusion av musik. Den svenska hifi-kulturens uppgång och nedgång*. Mediehistoriskt arkiv 46. Lund: Föreningen Mediehistoriskt arkiv. ISBN 978-91-985-8012-9.

Dahlstedt, Tone (1976). *Tro och föreställningar kring vittra i övre Norrland*. Dialekt- och ortnamnsarkivet i Umeå.

Dahlstedt, Tone (1991). *Kvinnors möten med vittra. Närhet, ömhet, sexualitet*. C-uppsats. Umeå universitet. Umeå.

Feld, Steven (2015). "Acoustemology" i David Novak & Matt Sakakeeny (red.) *Keywords in sound*. Duke University Press, Durham och London 2015, pp. 12-21.

Johnson, Anna (1986). *Sången i skogen. Studier kring den svenska fjäbodmusiken*. Diss. Institutionen för musikvetenskap Uppsala universitet. Uppsala.

Kolltveit, Gjermund (2008) "Animal Bells in Early Scandinavian Soundscapes" *Challenges and objectives in music archaeology. papers from the 5th Symposium of the International Study Group on Musik Archaeology at the Ethnological Museum, State Museums Berlin, 19-23 September 2006*. Verlag Marie Leidorf GmbH. Rahden /Westf. s 147-153.

Kuusela, Tommy (2021). "Swedish Fairy Belief: Traffic Accidents, Folklore, and the Cold Light of Reason". *De Natura Fidei*. New Delhi: Authorspress. – 9789355290755, s. 256-276.

Leisiö, Timo (1986). "Some anachronistic pitfalls or a very biased interpretation?" *A hypothesis about melodic aerophones in European prehistory. Volume 1. general studies. Second conference of the ICTM Study Group on Music Archaeology* (ed. Cajsa S. Lund). Stockholm.

Lund, Cajsa S. (2008). "Prehistoric soundscapes in Scandinavia." *Sound of History* 12-29. Eds. Frans Mossberg, Sound Environment Centre at Lund University, rapport nr 6, Lunds universitet, Lund.

Modin, Erik (1926) "Sagoväsenden i Ångermanländsk folktro." *Norrland* N:o 14.

Toivo Burlin är universitetslektor och forskare i musikvetenskap vid Stockholms universitet. Efter doktorsavhandlingen *Det imaginära rummet: inspelningspraxis och produktion av konstmusikfonogram i Sverige 1925–1983*, har forskningen behandlat musik, teknologier och medier, med tonvikt vid 1900-talet och moderniteten. Han har medverkat i projektet *Vardagens apparatur: Musikens medialisering, disciplinering och lokalisering, i Sverige 1900-1970, 2016–2018* och leder perioden 2022–2025 det likaså av Vetenskapsrådet understödda projektet *Calle Jularbo och gammeldansen: musik, nätverk, medialisering*.